

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.67>

УДК 314.37

JEL CLASSIFICATION: J13, J18

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співр.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ НА РАННІХ ЕТАПАХ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Проаналізовано перебіг демографічного переходу населення України на ранніх етапах трансформаційного періоду – в кінці XIX – першій половині XX ст. Вивчення демографічних процесів в Україні того періоду завжди обмежувалось відсутністю достатньої статистичної інформації, приналежністю території сучасної України до різних держав, впливом на демографічний розвиток соціальних катаклізмів. Завдання роботи – розвинути уявлення щодо трансформаційних змін у народжуваності населення України наприкінці XIX – першій половині XX ст. з використанням новітніх даних. Статистичною базою для дослідження є реконструйовані суцільні ряди демографічної динаміки України 1897–2013 років, створені в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, які вперше дозволяють ґрунтовно проаналізувати перебіг народжуваності в період 1897–1949 років. Досліджено трансформацію народжуваності населення України в контексті теоретичних рамок концепції демографічного переходу та в порівнянні з перебігом трансформацій народжуваності в розвинутих країнах Європи, охарактеризовано вікові особливості та міжпоселенську диференціацію народжуваності трансформаційного періоду, досліджено вплив на народжуваність соціальних катаклізмів першої половини XX ст. Від кінця XIX до середини XX ст. в Україні відбулись: значне скорочення показників дитячої смертності, значне зниження інтенсивності народжуваності, практично нівелювалась міжпоселенська диференціація показників демографічного розвитку. Поряд зі слідуванням загальносвітовому процесу демографічного переходу, народжуваність населення України віддзеркалювала впливи перипетій вітчизняної історії, що сформувало певні відмінності від інших країн Європи. Визначено специфічні риси трансформації народжуваності населення України на тлі розвинутих країн – високі значення інтенсивності народжуваності перед початком демографічного переходу, значний вплив соціальних катаклізмів на перебіг демографічного переходу (в тому числі – унікальних, не характерних для інших країн), швидше ніж у країнах Європи формування сучасного типу відтворення населення, відсутність чітко вираженого «бебі-буму».

Ключові слова: народжуваність, демографічний перехід, повікова народжуваність, міжпоселенська диференціація, відтворення населення.

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, м. Киев, бул. Шевченко, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ РОЖДАЕМОСТИ В УКРАИНЕ НА РАННИХ ЭТАПАХ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА

Проанализирован ход демографического перехода в Украине на ранних этапах трансформационного периода – в конце XIX – первой половине XX в. Изучение демографических процессов в Украине того периода всегда ограничивалось отсутствием достаточной статистической информации, принадлежностью территории современной Украины к разным государствам, влиянием на демографическое развитие социальных катаклизмов. Цель работы – развитие представления о трансформации рождаемости населения Украины в конце XIX – первой половине XX в. Статистической базой для исследования служат реконструированные ряды демографической динамики Украины 1897–2013 годов, созданные в Институте демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, которые впервые позволяют основательно проанализировать ход рождаемости в период 1897–1949 годов. Изучена трансформация рождаемости населения Украины в контексте теоретических рамок концепции демографического перехода в сравнении с изменениями рождаемости в развитых странах Европы, охарактеризованы возрастные особенности и межпоселенческая дифференциация в рождаемости, исследовано влияние на рождаемость социальных катаклизмов первой половины XX в. С конца XIX до середины XX в. в Украине произошли: значительное сокращение показателей детской смертности, значительное снижение интенсивности рождаемости, практически нивелировалась межпоселенческая дифференциация показателей демографического развития. Наряду со следованием общемировому процессу демографического перехода, рождаемость населения Украины отражала влияния отечественной истории, в следствии чего сформировались определенные отличия от других стран Европы – высокие значения интенсивности рождаемости перед началом демографического перехода, значительное влияние социальных катаклизмов на демографический переход (в том числе – уникальных, не характерных для других стран), более быстрое, чем в странах Европы, формирование современного типа воспроизводства населения, отсутствие четко выраженного «беби-бума».

Ключевые слова: рождаемость, демографический переход, повозрастная рождаемость, межпоселенческая дифференциация.

B.O. Krimer

Ph.D (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

FERTILITY CHANGES IN UKRAINE DURING THE EARLY STAGES OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

The course of demographic transition of the population of Ukraine at the early stages of the transformation period – in the late nineteenth and first half of the twentieth century is investigated in this paper. The study of demographic processes in Ukraine of that period was always limited to the lack of sufficient statistical information, the belonging of the territory of modern Ukraine to different states, and the impact on the demographic development of social disasters. The aim of this paper is to develop an understanding of the transformational changes in the birth rate of the population of Ukraine in the late nineteenth and first half of the twentieth century. The statistical base for the research is the reconstructed data of the demographic dynamics of Ukraine for the period 1897–2013, created at the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. The fertility transformations of Ukraine in the theoretical framework for the concept of demographic transition and transformations compared with the course of fertility in the developed countries of Europe are analyzed, age-specific characteristics, urban-rural fertility differentiations, the influences on fertility of social upheavals of the first half of the twentieth century are described. Since the end of the nineteenth century

and until the middle of the twentieth century in Ukraine there was a significant reduction of infant mortality rates, a significant decline in the birth rate, and the inter-population differentiation of indicators of demographic development. Along with following the global process of demographic transition, the birth rate of the Ukrainian population has reflected the impacts of the vicissitudes of national history, which formed certain differences from other European countries. The specific features of the transformation of the birth rate of the population of Ukraine against the background of developed countries – high birth rate before the beginning of the demographic transition, the significant impact of social cataclysms on the course of the demographic transition (including - unique, not characteristic of other countries), faster than in the countries of European formation of the modern type of fertility, the absence of a clear baby boom.

Keywords: *fertility, demographic transition, period fertility, age-specific fertility.*

Постановка проблеми. Народжуваність населення України вже доволі тривалий час характеризується як «низька» чи «наднизька», не здатна забезпечити навіть просте заміщення поколінь. Існування режиму низької народжуваності має багатогранний вплив на країну, й серед найбільш очевидних негативних наслідків особливо вагомими є депопуляція, старіння, негативний вплив на демографічну безпеку (зокрема, трудоресурсну). Вивчення сучасних тенденцій народжуваності в Україні, розуміння наслідків подальшого перебігу цього процесу неможливе без чіткого уявлення про закономірності формування сучасного режиму відтворення населення, якомога більш детального вивчення історичного розвитку народжуваності в Україні у контексті демографічного розвитку, взаємозв'язків змін у народжуваності та загальної соціально-економічної трансформації країни й світу.

Низька народжуваність у наш час є доволі типовою для розвинутих країн Європи та світу і сформувалась у результаті тривалої трансформації відтворення населення, яка відбувалась упродовж останніх двох століть й продовжується донині. Зокрема, за цей час відбулось значне зниження інтенсивності народжуваності – якщо на початку ХХ ст. населення України демонструвало один із найвищих у світі рівнів народжуваності, то нині цей рівень є близьким до найнижчих на планеті значень. Упродовж цього періоду народжуваність в Україні, поряд з наслідуванням загальносвітових тенденцій, віддзеркалювала також впливи перипетій вітчизняної історії, що сформувало певну специфіку перебігу цього процесу, відмінності від інших країн Європи.

Зміни в народжуваності населення України відбуваються у руслі загальної трансформації відтворення населення планети, відомої як демографічний перехід. Зрушення у процесах смертності та народжуваності започаткували наукове осмислення кардинальних змін у відтворенні населення й призвели до формування теорії демографічного переходу та наукової дискусії навколо неї.

Вивчення демографічного переходу в Україні, з одного боку, здійснюється вже понад століття й існують значні напрацювання в цьому напрямі. З іншого боку, завжди мали місце певні обмеження можливостей щодо вивчення – відсутність достатньої статистичної інформації про відтворення населення України на ранніх стадіях демографічного переходу, приналежність території сучасної України до різних держав, значні соціальні катаклізми. У контексті вивчення демографічної історії України значний науковий інтерес становлять реконструйовані в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України суцільні ряди демографічної динаміки України на період 1897–2013 рр. [1], які дають змогу більш чітко окреслити й дослідити перебіг демографічних процесів на ранніх стадіях демографічного переходу, ніж це було можливо до того.

Актуальність теми. Трансформація народжуваності, розпочавшись в Європі в ХІХ ст., до нашого часу поширилась на більшість країн світу. Характерним є те, що

зміни в деяких країнах мають як загальні, так і специфічні риси, відображаючи соціально-економічні, історичні, політичні, культурні та інші умови та обставини. Тому вивчення демографічного переходу в різних країнах, різностороннє дослідження передумов та чинників демографічного переходу набуває особливої актуальності. Важливим науковим завданням є формування загального уявлення про демографічний розвиток людства, що дасть змогу обґрунтовувати подальший демографічний розвиток та шукати відповіді на демографічно обумовлені виклики сучасності.

Якомога повніше вивчення перебігу демографічного переходу в Україні, особливостей змін у різних групах населення, дослідження рушійних сил та специфічних обставин демографічних процесів дають змогу чіткіше трактувати сучасний стан демографічного розвитку України та доповнювати науковий доробок щодо демографічних трансформацій населення планети в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія демографічного переходу є основою в обґрунтуванні сучасних демографічних зрушень. Створена зусиллями А. Ландрі (A. Landry) та Ф. Ноутсайна (F. Notestein) вона набула значного розвитку в роботах багатьох авторів, серед яких можна виділити дослідження Л. Баччі (L. Vacchi), Ф. Віллекекса (F. Willekens), Д. Коулмена (D. Coleman), Р. Лі (R. Lee), Д. Рехера (D. Reher), А. Вишневського (A. Vishnevsky), С. Захарова (S. Zakharov).

Подальший розвиток демографічного переходу спричинив виникнення «теорії другого демографічного переходу», яка сконцентрувалась на змінах у сімейному житті, соціальній ролі сім'ї та супутніх змінах у народжуваності [2]. яка розглядається як складова загального демографічного переходу. Теорія «другого демографічного переходу» описана в роботах Д. Колдуела (D. Caldwell), Р. Лестега (R. Lestegue), Д. Ван де Каа (D. Van de Kaa), Т. Соботки (T. Sobotka) й пояснює демографічний розвиток, насамперед, розвинутих країн, починаючи з 60-х років ХХ ст.

Народжуваність в Україні в ХІХ і ХХ ст. та загальні закономірності демографічного розвитку досліджували О. Корчак-Чепурківський (O. Korchak-Chepurkivskiy), В. Стешенко (V. Steshenko), С. Піскунов (S. Piskunov). Вивченням трансформації народжуваності в Україні та відтворення населення у цілому наразі займаються І. Курило (I. Kurilo), С. Аксьонова (S. Aksyonova), О. Гладун (O. Hladun), О. Рудницький (O. Rudnytskyi), П. Шевчук (P. Shevchuk).

Мета цієї роботи – дослідити трансформаційні зміни у народжуваності населення України наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. з використанням реконструйованих суцільних рядів демографічної динаміки України 1897–2013 рр.

Новизна полягає у доповненні досліджень інтенсивності народжуваності населення України на ранніх етапах демографічного переходу в контексті міжпоселенської диференціації, вікового розподілу та впливу соціальних катаклізмів; визначено специфіку трансформаційних змін народжуваності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Теорія демографічного переходу – спроба описати зміни в демографічних процесах, що спостерігались у різних країнах та групах населення починаючи з ХІХ ст. Значна кількість дослідників визначають демографічний перехід як рух від рівноваги високої смертності та високої народжуваності до рівноваги за низького рівня смертності та народжуваності. Загальніше визначення характеризує демографічний перехід як зміну системи із «дисипативної», пов'язаної з втратою демографічної енергії (високі народжуваність і смертність), до більш раціональної, яка «економізує» цю енергію (низькі народжуваність і смертність)» [3]. Теорія демографічного переходу встановлює взаємозв'язок між демографічним та соціально-економічним розвитком, а також визначає демографічні процеси на-

роджуваності, смертності та міграції як взаємопов'язані. «Спусковим гачком» демографічного переходу вважається «епідеміологічний перехід» – зниження смертності (зокрема, дитячої) та зміна структури смертності [4], наслідком чого є значне зростання кількості населення й виникнення раціональної потреби у зменшенні кількості народжень. Зрушення у природному русі населення та порушення «рівноваги» також значно вплинули на міграційний рух населення.

Водночас, теорію демографічного переходу не можна назвати завершеною – тривають суперечки щодо її універсальності [5, 6] та механізмів розвитку демографічних змін, теорія недооцінює відносну самостійність і взаємообумовленість демографічних процесів і недостатньо інтегрована в сучасне уявлення про саморегуляцію складних систем [7].

Демографічний перехід по суті є раціональною реакцією населення на зміни умов існування, віддзеркаленням індивідуальної поведінки, яка в масі складається в загальну демографічну поведінку населення. Це також обумовлює важливість вивчення трансформацій народжуваності в межах субнаселень. Передумовою зниження народжуваності в рамках демографічного переходу є поєднання трьох факторів: раціональної потреби – наявності очевидної вигоди від зміни демографічних процесів; практичної можливості – яка у випадку впливу на народжуваність виявляється в доступності інструментів планування сім'ї; переконаності в можливості впливу на власну дітородну активність – відчуття власної відповідальності за число дітей [8]. Збіг усіх перерахованих факторів стався на території Європи в ХІХ ст., а у Франції навіть дещо раніше – наприкінці ХVІІІ ст. Упродовж наступного століття демографічний перехід поширився на інші країни Європи [9] і з деяким запізненням відбувається й в Україні.

Територія сучасної України в ХІХ ст. перебувала у складі кількох держав. Дослідження перебігу демографічного переходу в Європейській частині Російської імперії констатують, що зниження народжуваності почалось в другій третині ХІХ ст. у дворянства, чиновників, міщанства й кріпосного поміщицького селянства, а у другій половині ХІХ ст. поступово охопило усе населення й усі регіони українських губерній Російської імперії. Зниження народжуваності відбувалось під впливом економічних, культурних та політичних чинників, серед яких особливо виділяють збільшення щільності населення та відповідне зменшення ресурсів у розрахунку на одну особу [10].

Повільно зростав рівень освіти населення – загальновизнаний чинник зниження числа дітей в сім'ях у той період. Вже в 1897 р. у Російській імперії рівень письменності осіб віком 20–29 років досягнув третини населення цієї вікової групи й майже вдвічі перевищив такий для 50–59 річних мешканців країни. Покращувалось медичне обслуговування й виникла більш-менш цілісна система охорони здоров'я [11]. Більш широкі можливості доступу до освіти та охорони здоров'я в містах обумовлювали те, що зниження народжуваності в першу чергу відбувалось саме в міських поселеннях.

Наприкінці ХІХ ст. Україна мала найвищий в Європі рівень народжуваності, сумарний показник народжуваності становив 7,5 дитини на жінку, але вже в 90-ті рр. ХІХ ст. розпочався процес його зниження [12]. Тим самим Україна «приєдналась» до загальноєвропейської тенденції поступального зниження дітородної активності, яке до 1870 р. спостерігалось виключно у Франції і до якої в останні десятиліття ХІХ ст. долучились інші країни Європи.

За відсутності масового регулювання народжуваності високий рівень дітородної активності був обумовлений ранніми шлюбами й високим відсотком перебування у шлюбі українського жіноцтва [13]. Зростання щільності населення, у свою чергу, стало наслідком загального соціально-економічного розвитку та обумовило необхідні світоглядні зміни, перехід до більш «раціональної» дітородної поведінки, поширення практики планування сім'ї. Потрібно підкреслити, що зниження народжуваності відбувалось не стихійно, а свідомо, як наслідок змін у поведінці більш освічених категорій населення.

За динамікою сумарного показника народжуваності в Україні на тлі інших розвинутих країн можна констатувати ряд особливостей, характерних для перебігу народжуваності в Україні впродовж досліджуваного періоду. Насамперед, Україна відрізняється вищою «стартовою позицією» у порівнянні з розвинутими країнами Європи (рис. 1). Наприкінці XIX та на початку XX ст. значення сумарного показника народжуваності були на вкрай високому рівні – понад шість дітей на жінку із максимальним значенням 7,3 дитини на жінку в 1899 р.

У кінці XIX ст. інтенсивність народжуваності у інших країнах Європи вже була значно нижчою: три дитини на жінку у Франції, чотири – у Швеції, п'ять – у Фінляндії. Проте доволі подібною була ситуація в Росії, де народжуваність теж перевищувала шість дітей на жінку. Фактично різний час початку процесу стабільного зниження народжуваності обумовив помітну різницю в інтенсивності народжуваності між Україною та розвинутими країнами Європи на межі століть.

Тенденція до зниження народжуваності простежувалась в Україні упродовж усього досліджуваного періоду. Так, із 7,3 дітей на жінку в 1899 р. показник знизився до 6,1 дітей на жінку в 1913 р., проте залишався вкрай високим. Наприклад, у Франції в 1913 р. народжуваність вже знизилась до 2,5 дитини на жінку й намітилась тенденція природного убутку населення. Синхронно знижувалась народжуваність і в інших країнах. У Фінляндії в 1913 р. сумарний показник народжуваності впав до 4,1 дітей

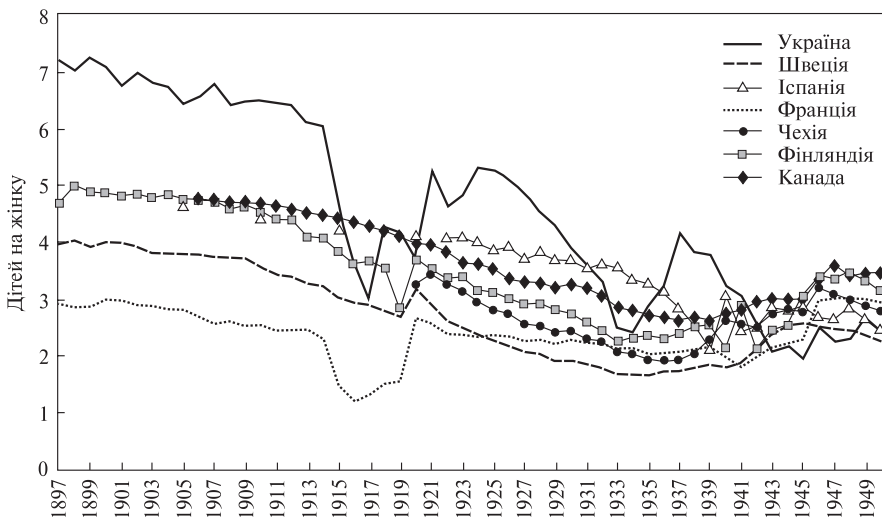

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності в Україні та країнах Європи у 1897–1949 рр.

Джерело: Human Fertility Database (HFD), розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

на жінку. Це порівняння особливо цікаве, оскільки в той час Фінляндія та більшість території сучасної України перебували в складі однієї держави, проте показники відтворення населення були помітно різні, що слугує свідченням залежності темпів демографічного переходу від соціально-економічних умов та культурного «тла».

Куди вища, ніж у більшості країн Європи, народжуваність в Україні змінилась прискоренням її зниженням, основна частина якого відбулась між 1914 та 1949 рр. З урахуванням впливу Першої світової війни та повоєнного компенсаційного зростання можна сказати, що найбільш активне зниження спостерігалось починаючи з 1925 р. За цей час відбулась певна «конвергенція» народжуваності поміж країнами Європи й уже в кінці 1940-х рр. інтенсивність народжуваності в Україні, Франції, Швеції, Іспанії та інших становила 2–3 дітей на жінку.

Слід відзначити величезний вплив соціальних катаклізмів першої половини ХХ ст. на народжуваність, які, фактично, щоразу формували «нову демографічну реальність». Так, під час Першої Світової війни зниження народжуваності в Україні було вкрай значним – сумарний показник народжуваності знизився зі значення 6,1 дитини на жінку в 1913 р. до 3,0 дитини в 1917 р. (рис. 2). Проте темпи зниження були подібні до, наприклад, народжуваності у Франції, яка теж сильно постраждала від тієї війни. Незважаючи на істотно нижчу «стартову базу» Франції, сумарний показник народжуваності тут теж знизився вдвічі. Якщо подібні умови світової війни сприяли ааналогічним змінам в інтенсивності народжуваності, то період після завершення війни в цих країнах вже помітно відрізнявся: сумарний показник народжуваності у Франції пережив незначне «компенсаційне» зростання й фактично, не змінювався до Другої світової війни, а на народжуваності в Україні позначились специфічні обставини життя населення – продовження воєнних дій, «прискорена» модернізація суспільства, а також нові соціальні катастрофи (зокрема Голодомор).

Поеднання трансформації моделі народжуваності та «відлуння» соціальних катаклізмів і демополітичних впливів (і зумовлені цими факторами «демографічні хвилі»), визначали коливання показників народжуваності в 1920–1940-х рр. [14]. У повоєнний період народжуваність населення на короткий час повернулась до високих значень (максимально 5,5 в 1923 р., але значення показника шестеро й більше народжених дітей на жінку більше ніколи не досягнуто. Високі значення інтенсивності народжуваності в цей період частково можна пояснити також «ефектом повоєнної компенсації», коли повернення до мирного життя та певної стабільності провокує реалізацію відкладених під час війни народжень – бажаних батьками ще у попередні роки, але відкладених «до кращих часів». Таким чином, зміщення в «індивідуальних

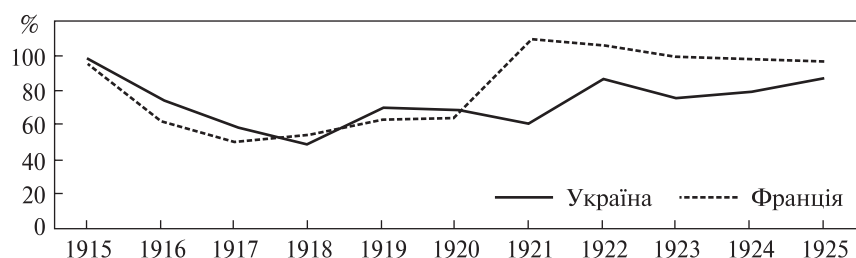

Рис. 2. Зміна інтенсивності народжуваності у Франції та в Україні в період 1913–1925 рр., % до значення 1913 року

Джерело: HFD, розрахунки працівників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

календарях народжень» накладаються на загальноєвропейську тенденцію зниження народжуваності, а також місцеві чинники — масштабну перебудову країни в рамках побудови «нового комуністичного суспільства», яке мало безпосередній вплив на сім'ю та дітонародження. У результаті нетривалий повоєнний період високої народжуваності змінився різким зниженням: з 5,3 дитини на жінку у 1924 р. до 3,3 у 1932 р. У 1933–1934 рр. сумарний показник народжуваності набув украй низьких значень — 2,3 дитини на жінку, що можна вважати наслідком катастрофічного впливу Голодомору, який безпосередньо позначився на дітонародженні й, у поєднанні з іншими обставинами тогочасного «трансформаційного» суспільства, сформував іншу особливу рису процесу демографічного переходу в тогочасній Україні — значне зниження народжуваності в умовах внутрішньої соціальної катастрофи, до того ж невоєнного характеру, чого не спостерігалось у інших розглянутих країнах Європи. Катастрофічний вплив голодомору на відтворення також змінився нетривалим «компенсаційним» зростанням — у подальші кілька років інтенсивність народжуваності повернулася до високих значень, досягнувши чотири дитини на жінку в 1937 р., після чого відновились тенденція зниження, «базова» для усього періоду. Висока інтенсивність народжуваності 1937 року частково спровокована також короткотривалим ефектом від введення заборони на аборти в 1936 році [3].

Народжуваність на «знаковому» для відтворення населення рівні — дві дитини на жінку (рівень простого заміщення поколінь) вперше встановилась в Україні під час Другої світової війни. Повоєнні роки виявили ще одну специфічну рису — відсутність очевидного «бебі-буму», періоду зростання народжуваності, характерного для багатьох країн Європи того часу. Післявоєнний «бебі-бум» вважається раціональною «відповіддю» сімей на завершення тривалого періоду економічних та воєнних потрясінь в Європі, що дало змогу реалізувати їхні дітородні прагнення [15].

Теорія демографічного переходу демонструє визначальну роль зниження показників смертності в зниженні показників народжуваності. Суспільно-економічний розвиток країн Європи сприяв поступовому зниженню дитячої смертності впродовж усього ХІХ ст. й різкого її падіння до низьких та наднизьких значень упродовж ХХ ст. проте у різних країнах інтенсивність зниження дитячої смертності була помітно різною.

Обумовленість зниження народжуваності України в першій половині ХХ ст. різким зниженням дитячої смертності добре прослідковується за тривалою динамікою показників дитячої смертності та сумарної народжуваності (рис. 3).

На початку ХХ ст. на території сучасної України висока народжуваність існувала поруч із високою дитячою смертністю, яка стабільно утримувалась на рівні понад 200 смертей на 1000 народжень, в деякі кризові роки перевищуючи 250 ‰. Тоді ж у Швеції дитяча смертність скоротилась ще на початку ХІХ ст., опустившись нижче позначки в 200 ‰ в 1815 р. та досягнувши значення у 100 ‰ в 1900 р. У Франції та Англії межу в 200 ‰ було подолано близько 1825 р. — на 80 років раніше, ніж в Україні. У Німеччині зниження дитячої смертності розпочалось помітно пізніше — рівень в 200 ‰ народжених зафіксовано тільки в 1900 р.

У ХХ ст. темпи зниження дитячої смертності ще прискорились: в усіх чотирьох згаданих країнах Європи показник дитячої смертності знизився до 100 ‰ між 1900 й 1925 рр. і до 50 ‰ між 1925 та 1950 рр. В Україні дитяча смертність розпочала зниження дещо пізніше — значення, нижчі за 100 ‰ уперше зафіксували у 1946 р., а нижчі за 50 ‰ — у 1957 р. [16].

Рис. 3. Дитяча смертність та сумарний показник народжуваності в Україні в 1897–2016 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Дитяча смертність в Україні аж до кінця 1950-х рр. мала доволі чітко виражену міжпоселенську диференціацію: смертність сільського населення, за винятком деяких кризових років, перевищувала смертність міського населення. Зокрема, значне зростання дитячої смертності в 1905 р. міські поселення не зачепило. З часом намітилась тенденція до вирівнювання (189 ‰ проти 144 ‰ у 1925 р., 82 ‰ проти 73 ‰ у 1955 р.). Уперше показники дитячої смертності у містах та селах на короткий час зрівнялись у 1912–1913 і 1934–1939 рр., остаточно вирівнявшись тільки на початку 1960-х рр.

Розгляд інтенсивності народжуваності у розрізі міжпоселенської диференціації в Україні в кінці XIX – першій половині XX ст. демонструє значну відмінність у дітородній активності – якщо у селах в 1897 р. значення сумарного показника народжуваності становило 7,48 дитини на жінку, то в містах – «тільки» 5,7. Ще більше відрізнялись темпи зниження народжуваності. Уже 1897–1913 рр. народжуваність у міських поселеннях знижувалась значними темпами (сумарний показник знизився на 30 % з 5,76 дітей на жінку в 1897 р. до 3,9 у 1913 р., що склало 30 %), які значно перевищували інтенсивність зниження народжуваності в сільській місцевості, яка за цей час знизилась лиш на 9,8 % (з 7,48 до 6,86 дитини на жінку відповідно).

Ця відмінність відображала помітну різницю в умовах та обставинах життя у сільській місцевості та міських поселеннях – в останні швидше проникали «віяння часу», помітніше відбувалась емансипація, та, головне, легшим був доступ до освіти та зайнятості, який створював можливість вибору. Різниця в дитячій смертності у містах і селах також певною мірою обумовлювала диференціацію показників народжуваності.

З часом диференціація народжуваності між містами й селами зменшувалась (рис. 4). Проте, на відміну від дитячої смертності, диференціація народжуваності не нівелювалась повністю, а куди меншою мірою існує й сьогодні, відображаючи певні відмінності в умовах життя та поведінкових орієнтаціях.

Динаміка сумарного показника народжуваності в виразі міжпоселенської диференціації в першій половині XX ст. також яскраво демонструє значний вплив воєн та соціальних катастроф на інтенсивність народжуваності в той період. Перед початком Першої світової війни народжуваність у сільській місцевості перевищувала міську в 1,7 рази (6,8 дитини на жінку в сільській місцевості й 3,9 у містах), проте під час війни падіння тут було куди помітнішим – у 1915 р. сумарний показник народжуваності в

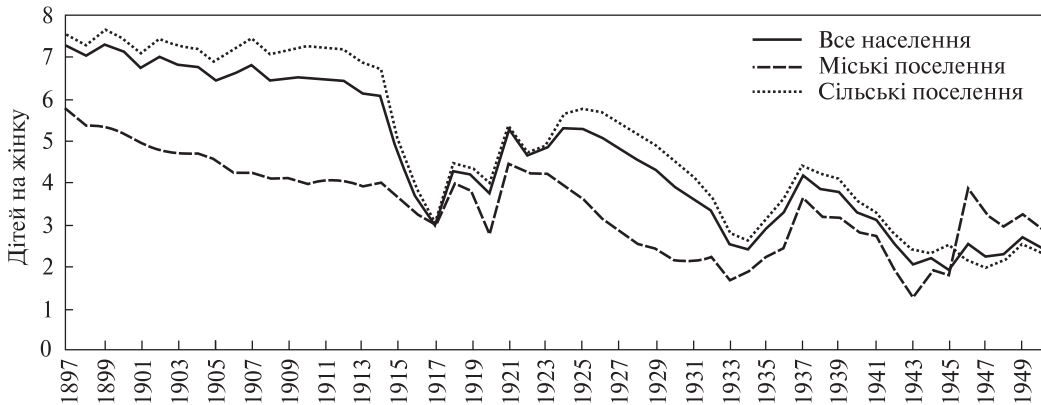

Рис. 4. Міжпоселенська диференціація сумарного показника народжуваності в період 1897–1949 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

селах становив вже 3,87, а у 1917 р. у містах і селах цей показник був на одному рівні – троє дітей на жінку. На відміну від міських поселень, інтенсивність народжуваності у селах не повернулася до довоєнного рівня навіть на короткий період часу, що може слугувати підтвердженням «прискорюювального» впливу соціальних катаклізмів на демографічні зрушення [17]. У міських поселеннях після Другої світової війни спостерігалось помітне зростання народжуваності, яке перевершило довоєнні значення та показники 1920–1930-х рр.

Реконструйовані демографічні ряди дають змогу розглянути ранні етапи демографічного переходу в Україні. Одним із найбільш цікавих періодів є проміжок 1897–1913 роки – час, коли демографічний перехід відбувався «природним», еволюційним шляхом, без впливу соціальних катастроф 1914–1945 років, й був подібним у багатьох європейських країнах того часу.

Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності чітко відображає розвиток демографічного переходу в період 1897–1913 років. Помітно, як швидко знижувалась народжуваність у міських поселеннях в усіх вікових групах дітородного віку, а найбільше – у старших вікових групах (рис. 5). Найбільш інтенсивним зниження народжуваності було в міських поселеннях й у жінок віком понад 27 років. Якщо з 1897 до 1913 р. народжуваність жінок віком 26 років («піковий вік» для обох вказаних років) знизилась на 18 %, то у жінок віком 33 роки впала аж на 52 %.

Зниження народжуваності в сільській місцевості відбувалось дещо іншим чином – помітно знизилась інтенсивність у молодших вікових групах дітородного віку (20–34 роки) та зросла у старших (35–44 роки). Можна припустити, що до цього моменту населення сільської місцевості ще не повною мірою «приєдналось» до демографічного переходу й жінки старшого віку не відчували потреби в плануванні народжень, відповідаючи на покращення якості життя традиційним зростанням.

У цей час народжуваність у сільській місцевості перевищувала народжуваність у міських поселеннях удвічі серед жінок віком 30 років, втричі – серед 35-річних й учетверо – серед 40-річних.

Соціальні катаклізми першої половини ХХ ст., з одного боку, помітно позначались на інтенсивності народжуваності – значним зниженням у всіх вікових групах

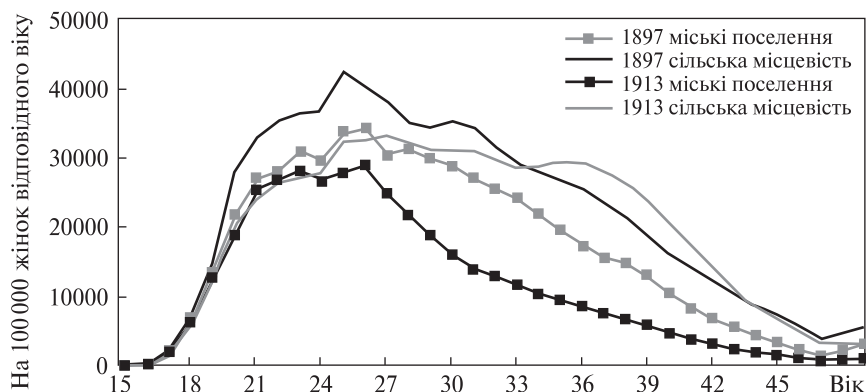

Рис. 5. Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності в містах та селах України в 1897 та 2013 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

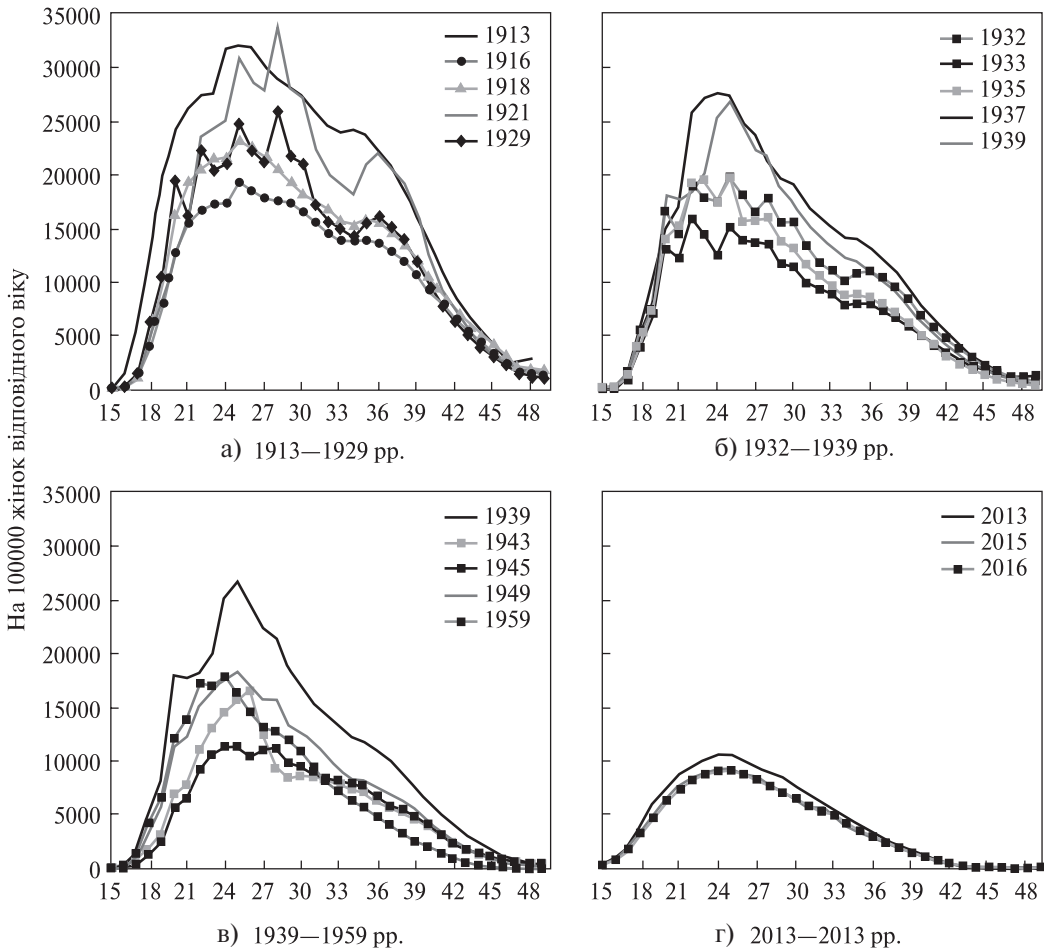
дітородного віку з подальшим «компенсаційним» зростанням в посткризові періоди – проте й мали специфічні риси, які свідчили про нові умови та дітородну поведінку населення.

Відображення Першої світової війни «крізь призму» показників повікової народжуваності фіксує безумовний вплив війни на динаміку в усіх вікових групах (рис. 6). В 1916 р. усі вікові групи жінок дітородного віку народжували менш інтенсивно, ніж у довоєнному 1913 р., найбільш помітне зниження спостерігалось у найбільш активних вікових контингентах 20–36 років (40–46 %). Проте вже у 1918 р., незважаючи на війну, народжуваність почала зростати, насамперед, за рахунок народжень у жінок віком 20–29 років. У повоєнному 1921 р. рівень народжуваності відновився до дуже високих показників, проте трансформація вікової моделі набирала обертів. Якщо народжуваність 25–30 річних жінок вийшла на довоєнний рівень, а подекуди його перевершила, то молодші жінки народили помітно менше дітей. Також спостерігається значне зниження народжуваності у віковій групі 30–37 років, що є ілюстрацією початку процесу відмови від масової багатодітності.

Якщо компенсаційне зростання після Першої світової війни фактично повернуло народжуваність до довоєнних значень, то зростання після Другої світової війни так і не змогло вивести показники інтенсивності народжуваності на рівень довоєнного 1939 року, а значення 1959 року вже мало відрізняються від 1949 р., змінюючись виключно у старших вікових групах дітородного віку, які відмовились від багатодітності. Подібним чином народжуваність 1935 р. (після Голодомору) ще не змогла повернутись на рівень 1932 р., а помітне зростання народжуваності в 1937 р., частково викликане короткотривалим ефектом від заборони на аборти. Вже 1939 р. інтенсивність народжуваності знизилась майже в усіх вікових контингентах.

Після Другої світової війни також відбувалось зростання народжуваності – в 1946–1949 рр. спостерігалось переважно у вікових групах до 35 років і вже невдовзі змінилось поступовим зниженням за рахунок вікових груп старше 35 років.

Таким чином, соціальні катаклізми співпали з періодом активного зниження народжуваності в рамках демографічного переходу й у повоєнні роки встановилась сучасна модель народжуваності. Компенсаційний приріст після Другої світової війни, на відміну від Першої Світової війни, відрізняється більшою пов'язаністю і світо-

Рис. 6. Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності у періоди соціальних катастроф ХХ ст. : Першої світової війни та визвольних змагань (а), Голодомору (б), Другої світової війни (в), сучасної російсько-української війни (г)

Джерело: розрахунки працівників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

глядними трансформаціями, і цим подібний до впливу воєн у Європі кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Народжуваність жінок різного віку дещо по-різному змінювалась в умовах соціальних катастроф, віддзеркалюючи, окрім відкладання дітонародження в кризовий період, також і глобальні тенденції — загальне зниження народжуваності. Якщо порівняти динаміку повікових коефіцієнтів під час Світових воєн з періодом сучасної російсько-української війни, то помітно, що нині теж відбулось зниження в усіх вікових групах дітородного віку й не спостерігається «компенсаційного зростання». Проте, слід врахувати, що конфлікт ще далекий від завершення.

Висновки. Формування сучасного режиму відтворення населення України відбувалось упродовж тривалого часу й є наслідком численних суспільних, економічних,

та демографічних трансформацій. Зрушення у народжуваності в цей час відбувались у рамках глобального процесу демографічного переходу – раціональної трансформації моделі народжуваності в нових умовах існування населення. Поряд із наслідуванням загальносвітових тенденцій, народжуваність віддзеркалювала впливи подій вітчизняної історії, що сформувало специфіку та відмінності від інших країн Європи.

Від кінця XIX ст. до середини XX ст. в Україні відбулись: значне скорочення показників дитячої смертності, значне зниження інтенсивності народжуваності (особливо в старших вікових групах дітородного віку), практично нівелювалась міжпоселенська диференціація цих показників. Зниження народжуваності розпочалось в Україні з незначним відставанням від інших країн Європи й насамперед стосувалось жителів міських поселень, поступово поширившись й на сільську місцевість.

Для України характерні: надзвичайно високі значення показників народжуваності перед початком зниження, швидше, ніж у країнах Європи, формування сучасного типу відтворення населення, відсутність чітко вираженого «бебі-буму», значний вплив соціальних катаклізмів на перебіг демографічного переходу. Різниця в показниках дитячої смертності у містах і селах певною мірою впливала на диференціацію показників народжуваності й існує і сьогодні, відбиваючи деякі відмінності в умовах життя та поведінкових орієнтаціях.

Найбільш значні трансформації показників народжуваності відбулись протягом 1914–1949 рр. Поєднання трансформації моделі народжуваності, світоглядних змін та «відлуння» соціальних катаклізмів і демополітичних впливів (і зумовлені цими факторами «демографічні хвилі») визначали істотні коливання показників народжуваності в першій половині XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси з демографічної історії України XX століття : монографія / О.М. Гладун; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – Київ, 2018. – 224 с.
2. *Sobotka T.* Overview Chapter 6 : The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe // *Demographic Research.* – № 19. – Р. 171–224. – doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19/8>
3. *Вишневский А.* Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида Homo Sapiens // *Демографическое обозрение.* – 2014. – 1, № 1. – С. 6–33. – doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v1i1.1825>
4. *Omran A.* The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. // *The Milbank Quarterly.* – 2005. – 83 (4). – Р. 731–757. – doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00398.x>
5. *Зверева Н.В.* Демографический переход: спор о теориях разного уровня // *Демографическое обозрение.* – 2015. – № 1. – С. 6–23. – doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v21i1.1787>
6. *Coleman D.* Why we don't have to believe without doubting in the Second Demographic Transition – Some Agnostic Comments / D. Coleman // *Vienna Yearbook of Population Research* / G. Feichtinger (Ed.), A. Prskawetz, T. Fent. – Wien, 2004. – P. 11–24.
7. *Вишневский А.* Нерешенные вопросы теории демографической революции // *Население и экономика.* – 2017. – 1, № 1. – С. 3–21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.populationandconomics.ru/jour/article/download/3/4 (дата звернення: 10.03.2018).
8. *Willekens F.* Demographic transitions in Europe and the world // *MPIDR Working Paper.* – March 2014. – 33 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2014-004.pdf> (дата звернення: 10.03.2018).
9. *Demographic transition and its consequences* / R.D. Lee, D.S. Reher (eds.) // *Population and development review, a supplement to volume 37.* – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2011_PDR_Supp_DemTranConseq.pdf (дата звернення: 21.03.2018).

10. Миронов Б. Н. Российская революция 1917 года сквозь призму демографической модернизации // Демографическое обозрение. — 2017. — 4, № 3. — Р. 6–58. — doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v4i3.7316>
11. Вишневецкий А. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / Под ред. А. Г. Вишневецкого. — М.: Новое издательство, 2006. — 601 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.demoscope.ru/weekly/znani/modern/modernizacija_vishnevskij.pdf (дата звернення: 22.03.2018).
12. Стешенко В. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України, Ін т економіки; за ред. В. Стешенко. — Київ., 2001. — 560 с.
13. Корчак-Чепурківський Ю.О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Демографічні дослідження. — Вип. 4. — Київ : Наук. думка, 1979. — С. 45–75.
14. Курило И.А. Тенденции рождаемости в Украине за последние сто лет // Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения: Сб. докл. (Москва, 22–24 апреля 2010 г.) / МГУ им. М.В. Ломоносова, ред. В.В. Елизаров, И.А. Троицкая. — М. : МАКС Пресс, 2010. — С. 168–175.
15. Sánchez-Barricarte J. J. Measuring and explaining the baby boom in the developed world in the mid-twentieth century // Demographic research. — 2018. — 38. — Р. 1189–1240. — doi: 10.4054/DemRes.2018.38.40
16. Viazov P.P., Corsini A. The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950: Four National Case Studies // Historical Perspectives. — 1993. — № 2. — 86 p. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.unicef-irc.org/publications/32-the-decline-of-infant-mortality-in-europe-1800-1950-four-national-case-studies.html> (дата звернення: 22.03.2018).
17. Крімер Б. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 126–136 — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01>

REFERENCES

1. Hladun, O.M. (2018). *Narysy z demohrafichnoi istorii Ukrainy XX stolittia [Essays on demographic history of Ukraine of XX century]*. Kyiv : Sochynskiy [in Ukrainian].
2. Sobotka, T. (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic research*, 19, 170-224.
3. Vishnevskij, A. (2014). Demograficheskaia revoljucija menjaet reproduktivnuju strategiju vida Homo Sapiens [The demographic revolution changes the reproductive strategy of the species Homo Sapiens]. *Demograficheskaia revoljucija - Demographic revolution*, 1, 6-33. Retrieved from https://demreview.hse.ru/data/2014/07/15/1312456175/1_Vishnevskij_Demograficheskaja%20revoljucija.pdf [in Russian].
4. Omran, A. (2005). The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Quarterly*, 83(4), 731-757.
5. Zvereva, N. (2015). Demograficheskij perehod: spor o teorijah raznogo urovnja [Demographic transition: a dispute about theories of different levels]. *Demograficheskoye obozreniye - Demographic Review*, 1, 6-23 [in Russian].
6. Coleman, D. (2004). Why we don't have to believe without doubting in the Second Demographic Wien Vienna. G. Feichtinger (Ed.). *Yearbook of Population Research*, 11-24.
7. Vishnevskij, A. (2017). Nereshennyye voprosy teorii demograficheskoy revoljucii [Unresolved issues of the theory of demographic revolution]. *Naselenie i ekonomika - Population and economics*, 1, 1-24. Retrieved from www.populationandconomics.ru/jour/article/download/3/4 [in Russian].
8. Willekens, F. (2014). Demographic transitions in Europe and the world. *Demographic research*, 4, 1-32. Retrieved from <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2014-004.pdf>
9. Lee, R.D. & Reher, D.S. (2011). Demographic transition and its consequences. *Population and development review, a supplement to volume 37*. Retrieved from http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2011_PDRSupp_DemTranConseq.pdf
10. Mironov, B. (2017) Rossijskaja revoljucija 1917 goda skvoz' prizmu demograficheskoy modernizacii [The Russian Revolution of 1917 through the Prism of Demographic Modernization] *Demograficheskoye obozreniye - Demographic review*, 3, 6-58. Retrieved from https://demreview.hse.ru/data/2017/12/07/1161334558/DemRev_4_3_2017_6-58.pdf [in Russian].

11. Vishnevskiy, A. (Eds.). (2006). Demograficheskaja modernizacija Rossii: 1900-2000 [Demographic modernization of Russia: 1900-2000]. *Seriya Novaja istorija - A series of New History*. Moskva : Novoe izdatel'stvo [in Russian].
12. Steshenko, V. (Eds.). (2001). *Demografichna kryza v Ukraini. Problemy doslidzhennia, vytoky, skladovi, napriamy protydivii* [Demographic crisis in Ukraine. Problems of research, sources, components, directions of counteraction]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1968). Podruzhnist i narodzhuvanist u zhinok URSR [Marriage and fertility among women of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. *Demografichni doslidzhennia - Demographic research*, 4, 37-76 [in Ukrainian].
14. Kurilo, I.A. (2010). Tendencii rozhdhaemosti v Ukraine za poslednie sto let [Trends in the birth rate in Ukraine over the last hundred years]. Proceedings from Problemy narodonaselenija v zerkale istorii: *Shestye Valenteevskie chtenija: Moskva, 22-24 aprelja 2010g. MGU im. M.V. Lomonosova - Sixth Valentine Readings: Moscow, April 22-24, 2010*, Moscow State University. M.V. Lomonosov (pp. 68-175). Moscow : MAKS Press [in Russian].
15. Jesús, J. Sánchez-Barricarte (2018). Measuring and explaining the baby boom in the developed world in the mid-twentieth century. *Demographic research*, 38, 1189-1240. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol38/40/default.htm>
16. Viazzo, P.P. & Corsini, C.A. (1993). The Decline of Infant Mortality in Europe 1800-1950: Four National Case Studies (Florence, 1993). *unicef-irc.org*. Retrieved from <https://www.unicef-irc.org/publications/32-the-decline-of-infant-mortality-in-europe-1800-1950-four-national-case-studies.html>
17. Krimer, B.O. (2015) Vplyv na narodzhuvanist' voiennykh konfliktiv ostannikh desiatylyt' u krainakh Yevropy [Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe]. *Demografiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 126-136. Retrieved from <https://dse.org.ua/archive/23/11.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 02.05.2018.